

A debreceni tanyarendszer kialakulása.¹⁾

Debrecen város 166.284 kat. holdra terjedő széles határát sűrűn népesítik be a városon kívül elszórtan fekvő kisebb-nagyobb tanyatelepek, melyek a város lakossága jelentékeny részének nyújtanak időszaki, sőt legtöbb esetben állandó lakhelyet.²⁾ E mezőgazdasági célt szolgáló települések az egész magyar Alföldön rendszeresen feltalálhatók. Eredetük azonos okokra vezethető vissza, jóllehet az egyes vidékeken a helyi természeti és gazdasági viszonyoknak megfelelően különféle sajátosságokat öltöttek fel. Közös jellemvonásuk azonban, hogy kizárólagos települési formát seholsem képeznek, hanem csupán függvényei és kiegészítői a területükön is uralkodó jelleggel bíró községi településeknek. A tanyák közös okokból folyó tömeges kialakulását, fokozatos és időbelileg is egységes fejlődését, valamint azonos gazdasági szerepét felismerve, bennük egy természetes *rendszer* jelentkezését kell megállapítanunk.³⁾ E dolgozat keretében az alföldi tanyák egyik jellegzetes cso-

¹⁾ Rövidítések: Corp. Stat. = Corpus Statutorum. (A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye.) I—V. kötet. Összegyűjtötték *Kolosvári Sándor* és *Óvári Kelemen*; E. Sz. = Etymologiai Szótár; Gt. Sz. = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle; Ht. — U. et C. Gen. Gouv., Grossw. Statth. — O. L. = Helytartótanács. Urbaria et Conscriptioes Generalgouvernement, Grosswardeine Statthaltereij — Országos Levéltár; O. Sz. = Magyar Oklevélszótár; T. ik. stb. — D. L. = Tanácsi jegyzőkönyv, stb. — Debrecen város levéltára.

²⁾ Az 1920. évi népszámlálás idejében a város 103.186 főnyi lakosságából 19.496 lélek esett a tanyákra és más pusztai külső telepekre. (Magyar Stat. Közlemények. Új sorozat. 69. k. 236—238.) *Kaán Karoly* ugyan 50.065 főre teszi a tanyai lakosok számát (A magyar Alföld, Budapest, 1927. 171. o.), de e számban tévesen bennfoglaltatnak a várossal közvetlenül összenőtt telepek és állandó lakásokkal megrakott kertségek lakosai is.

³⁾ *Kaán Karoly* a „tanyás-település“-t „egy egész országrész lakosságának minden irányítás és kulturcélok nélkül történt rendszertelen elhelyezkedése“-ként szemlélve, helyteleníti, hogy sokan „tanyarendszer“-ről írnak. Szerinte „rendszer nincs a tanyák birodalmában“. (Id. m. 195.) Mi mégis tanyarendszerről beszélünk, mert felfogásunk szerint természetes okok tervszerű „irányítás és kitűzött kulturcélok nélkül“ is hozhatnak létre rendszereket.

portjának, a debreceni tanyarendszernek a kialakulását tárgyaljuk.⁴⁾

A debreceni, mint általában az alföldi tanyarendszer kialakulása újabb fejlődés eredménye. Debrecenben azonban nemcsak a tanyarendszer, hanem maga az a nagyarányú mezőgazdálkodás is újabb keletű, mely a közelebbi multban a város alapvonását meghatározta. A város történetének ismert első századaiban a lakosság főfoglalkozását az ipar és kereskedelem képezte⁵⁾ s a mezőgazdaságot, főleg pedig a földművelést csupán a helyi szükséglet keretei között üzte.⁶⁾ E tekintetben az első kiváltságát 1361-ben nyerő Debrecen csak osztotta a többi középkori város sorsát, melyek társadalmának zömét az iparos és kereskedő osztály képezte. Az a nagyszabású legelőgazdálkodás is, mely a XVI. század óta Debrecenben folyik, a helybeli állatkereskedelemmel együtt, ennek mintegy járulékaként virágzott fel. Az egyre nagyobb mértékben folytatott állatkereskedelem birtokszerezésre indította a debrecenieket s erre a török hódoltság korában nemcsak a kedvező alkalom, de már a szükség is nógatta őket. A hódoltság folytán elpusztult környékbeli falvakból ugyanis a lakosság egy része a nagyobb személy- és vagyonbiztonságot nyújtó Debrecenbe húzódott s a lakosságnak ennek folytán megnövekedett kereseti és fogyasztási igényei a kínálkozó birtokszerezés révén találtak kielégítésre.⁷⁾

⁴⁾ Az itt közrebocsátott dolgozat monografikus szemelvény a szerzőnek a magyar tanyarendszer történetéről készülő munkájából. Tekintettel e körülményre, a tanyarendszer történetének közös problémáit e dolgozat keretében csak futólag, vagy egyáltalában nem érintette.

⁵⁾ *Zoltai* a XIV. és XV. századból tíz debreceni céhtestületet mutat ki, de ezeken kívül számos más iparágak is nyoma található. (Debrecen ipara és kereskedelme a XVIII. század elejéig. Debr. Kép. Kalendárium 1912. évf. 81.) Még 1714-ben is, a város felerészében (a másik felerész összeírása hiányzik) 887 iparúzó és kereskedő emberrel szemben 403 őstermelésből élőt írtak össze s ezek közül is csak 154 volt „szántó-vető“, a többi pásztor, napszámos, halász stb. (*Zoltai*, Debrecen 200 év előtt Gt. Sz. 1902. 22—23.)

⁶⁾ Az 1715. évi országos összeírás alkalmával Debrecen összeírói a debreceni földön üzött gazdálkodásról megjegyezték, hogy „ex oeconomia hujusmodi agrorum territorialium nec pro sua necessitate cives satis habere possent“. (*Zoltai*; Debr. 200 év előtt. Gt. Sz. 1902. 17.)

⁷⁾ Idevonatkozólag *Zoltai*: Debrecen határának kialakulása és birtokainak megszerzése Debr. Kép. Kalendárium 1917. évf. 88.

A virágzó legelőgazdálkodás és állatkereskedelem mellett a földművelés csak a békésebb XVIII. században a lakosság szaporodása és a közlekedés fejlődése, vagyis a termelési és értékesítési viszonyok javulása kapcsán indult lassú fejlődésnek. A földművelésnek eme térhódításával egybeesik a mai tanyarendszer első nyomainak föltűnése.

A tanyarendszer kialakulásáról szólva, rá kell mutatnunk a földművelési tanyák és az állattenyésztési szállások viszonyára.⁸⁾ Ezek a szállások a XVIII. század végén már nagyobb részben eltűntek az Alföldről s amint az állattenyésztés helyét a földművelés, úgy az állattenyésztési szállások helyét a földművelési tanyák foglalták el. Eleinte a földművelési tanya-telepeket is a „szállás“ közös neve alá foglalták⁹⁾ s leginkább ez az oka, hogy közöttük gyakran még ma is szorosabb származási összefüggést tételeznek fel, semmint indokolt volna.

Az állattenyésztési szállások voltaképpen a szilajon tenyésztett különféle (szarvasmarha, ló, juh, sertés) nyájak *teleltető*, tehát időszakai telepei voltak. Gyökerük a nomádizáló magyarság ősi téli szállásáig nyúlik vissza, a pusztai külső telep jellegét pedig az állandó megtelepülés végbementé, a szelíd és szilaj pásztorkodás határozott elkülönülése után nyerték,¹⁰⁾ míg nagyobb elterjedtségre és különösebb jelentőségre csak a XV. század második felében jutottak,¹¹⁾ mikor a nagy nyugati

⁸⁾ E téren, mint általában a tanyarendszer kialakulásával foglalkozó munkákban gyakran találkozunk kellőleg alá nem támasztott feltevésekkel, amit annak kell tulajdonítanunk, hogy az idevonatkozó történeti adatok föltárása érdekében eddig alig történt valami.

⁹⁾ A „tanya“ szót mai értelemben a XVIII. században csak szórványosan használják. Általánossá a XIX. század derekán lett.

¹⁰⁾ A nomád közös téli szállás faluszerű tömörülés volt, a falu állandósága, helyhez kötöttsége és szervezete nélkül. Az állandó megtelepülés nem követte mindjárt a honfoglalást. Útjában állott jóideig a nyári és téli szállásváltás nomád szokásának fenntartása, majd pedig a földközösség, illetve a művelés alatt álló földterület időnkénti váltása folytán előállott faluvándorlás. A falvak állandó helyhez rögződése csak a XII—XIII. században (a jász-kun vidéken később) fejeződött be.

¹¹⁾ Szállás-oknak csak a XVI. században nevezik e telepeket, míg a korábbi jószágteleltető telepek emlékét más helynévösszetételekben vélhetjük felismerni. Pl.: Akol 1037 (villa Okul E. Sz. I. 49.); Lóakol 1193 (lovacol O. Sz. 590.); Juhól 1208/1359. (predium Yuhol); Bivalyakol 1246/1263. (Byolokol. O. Sz. 75.); Akolalja 1280. (Akulalya O. Sz. 12.); Ménesakol 1388. (Menasakul O. Sz. 645.).

fogyasztó piacokba bekapcsolódó magyar állatkereskedelem hatalmas tömegtenyésztést virágoztatott fel az Alföldön. Ez a tömegtenyésztés, rendszerére, teljesen külterjes volt. A szilaj nyájak télen is a legelőn maradtak. Az időjárás viszontagságaira bízott téli legeltetés szükségessé tette, hogy a pásztörök maguknak kunyhót, nyájaiknak pedig valamilyen szilárdabb enyhelyet állítsanak fel. Ilyenek voltak a karámok, kosarak, fedetlen vagy félszeres aklok és a rögtönzött pusztai istállók.¹²⁾ E közös néven „szállás“-nak nevezett jószágteielletű telepeken az idő keményre fordulta esetén az állatokat száraz takarmányra fogták, míg téli legelőnek az egész, sőt egyes vidékeken a kölcsönös szomszédjog alapján, más határok is szabadon állottak, nem képezvén kivételt a tilalom alól tére országszerte divó jogszokás szerint felszabadított rét- és vetésterületek sem.¹³⁾ A pusztai külső szállások tömeges elterjedéséről tanuskodik az 1514. évi 61. törvénycikk, melyben a törvényhozás a szállások építésével és fenntartásával üzőtt visszaéléseknek gátat vetni, illetőleg a szállásokban otthonra találó féktelen pásztor és szabad hajdú népséget, jogos közbiztonsági okokból megrendszabályozni törekedett.¹⁴⁾ Ez a törekvés az egyes törvényhatóságoknál később több ízben is felmerült, de mindannyiszor sikertelenül s a szállásokat, mint egy gazdasági rendszer elemeit végül is csak egy másik gazdasági rendszer szoríthatta ki.

A téli legeltetésnek, illetve a téli szállásoknak az egyes vidékeken a helyi természeti és gazdasági viszonyoknak megfelelően különféle fajai honosodtak meg. Debrecenben a szilaj-

¹²⁾ A pásztorépitményekről: *Győrffy István*, Das Bauwesen der Hirten im ungarischen Tiefland, Debrecen, 1927.; *Madarassy László*, Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon Budapest, 1912.; *Ecsedi István*, A Hortobágy pusztja és élete, Debrecen, 1914. — E jeles leírások, mint-hogy jobbadán a szájhagyományok s a mai pásztorépitmények alapján készültek, a régi „szállás“-ok építményeiről és berendezéseiről nem mindenben nyújtanak szabatos képet.

¹³⁾ A tilalmas rét- és vetésterület felszabadítása általában Szent Mihály napjától Szent György napjáig tartott.

¹⁴⁾ . . . „statutum est 'quod pro pecudum aut pecorum conservatione in terris aliorum, nemo rusticorum, etiam liberarum vel aliarum civitatum regiarum domos seu casas de caetero campestrales sive tuguria communi vocabulo Szállás nuncupata tenere aut conservare possit, ut per hoc malitia hajdonum cesset et depereat“. — A következő 1—4. §. a szállások ellenőrzéséről s a büntetés mértékéről szól.

pásztorokodásnak aránylag későn történt kialakulása után¹⁵⁾ az volt szokásban, hogy ősszel a nyájakat a határ nyugati oldalán levő külső legelőről a keleti és északi részekre fekvő erdőkbe verték. Amellett, hogy az erdő védelme alatt elviselhetőbbek voltak a kemény téli viharok, itt az állatok ellátása nagy gondot sem okozott. Az erdei haraszton még a hó leeste után is táplálékot talált a jószág,¹⁶⁾ de ha a legeltetést az idő szigorúsága megakadályozta is, közel találták az erdei kaszálókön nyáron összegyűjtött száraz takarmányt.

A teletető pásztorok által emelt erdei „szállás“-oknak, melyeket azonban Debrecenben csak később és ekkor sem állandóan neveztek így,¹⁷⁾ nyoma maradt a közigazgatási rendszabályokban. E rendelkezések disznóokról s a nagy jószág számára rögtönzött aklokról és istállókról s természetesen pásztoroknyájakról szólnak. A hatóság az ilyen jószágteletető telepekkel Debrecenben is harcban állott. Míg ugyanis e félre-eső és ellenőrizhetetlen szállások állandóan veszélyeztették a közbiztonságot, addig másrésztől megcsúfoltak minden erdővédelmi szempontot. A hatóság törekvése tehát egy részről a veszélyes elemek távoltartására, másrésztől az elzárt erdők

¹⁵⁾ *Ecsedi István* szerint Debrecenben a külső, vagyis a szilajpásztorokodás 1671-ben indult meg. (A hortobágyi szilajpásztorokodás kialakulása, Debr. Kép. Kalendárium 1927. évf. 108.) E megállapítással nem értünk egyet. Ha túlzottnak is tekintjük *Oláh Miklós*nak 1536-ból eredő s egyenesen a debreceni állattenyésztés jellemzésére tett azon megjegyzését, hogy személyes ismerőse, Biró Gáspár debreceni polgár időnként 10.000 eladó ökröt is tartott (*Szamota István*, Régi utazások Magyarországon és a Balkánfélszigeten, Budapest, 1891. 545.), az kétségtelenül megállapítható, hogy a debreceniek már a XVI. században nagyszabású állatkereskedést s ennek alapján hatalmas állattenyésztést űztek, melynek módja más, mint külterjes, nem lehetett.

¹⁶⁾ A debreceni harmincados jelenti 1744. aug. 28.-án a *bánki* erdőről: „Pascuari possent hyberno tempore in locis palustribus, ubi aquae, conglaciantur, pecora circiter 500 . . .“, a *Fancsikáról* pedig: „Pascuari possent hic tempore hyberno pecora No. 300“. (U. et C. fasc. 32., ns. 106. O. L.)

¹⁷⁾ Szállásoknak — miként látni fogjuk — Debrecenben inkább a művelés alatt álló földekre épített s a mai földművelési tanyarendszer kezdetét képező építményeket neveztek. Előfordul, hogy e földeket magukat is szállás-oknak, esetleg szállásföldeknek neveztek. (. . . „a *matsi*-szállásoknak conscriptiojára deputáltatik . . .“. T. jhv. 1737. máj. 7. D. L.) A szállás és tanya régebbi szó jelentése körül egyébként az egész országban nagy ingadozást tapasztalhatunk.

tilalmának betartására s a felszabadított erdő mértéktelen pusztításának megakadályozására irányult. A városi tanács 1642. jan. 2.-án az apafájai disznópásztorokat, akik az erdőben *ólat*kat építettek, büntetés terhe alatt eltiltotta az erdő szükségtelen prédálásától,¹⁸⁾ majd 1724-ben Bagoson, Radványon és Guton szét is hányatott 82 istállót. „minthogy mind az szolgálatot kerülik, kik ott künn laknak, mind az erdőben sok károkat tesznek, égetik, csillyézik“.¹⁹⁾ A tanács 1783. nov. 28.-án is szigorú határozatot hozott. Megállapítván, hogy a téli legeltetésre felszabadított Nagycserét erősen pusztítják a pásztorok, akik az állatoknak *istállókat és aklokat*, maguknak pedig *kunyhókat* építettek s ebben tűz nélkül nem lehetvén, sok fát felemésztenek, a jövőben a téli legeltetés céljára a guti és halápi erdőket jelölte ki, a többit pedig 12 forint birság alatt tilalomra fogta, de istállók, aklok és kunyhók építésétől a felszabadított erdőkben is eltiltotta a pásztorokat.²⁰⁾

Nem kis nehézségbe ütközik annak megállapítása, hogy az idézett határozatokban szereplő erdei ólok, aklok, illetőleg kunyhók a pásztorszállások közé sorolandók-e, vagy bennük már a mai földművelési tanyarendszer jelentkezését kell-e tekintenünk. A megkülönböztetés alapjául azt kellene felvennünk,

¹⁸⁾ „Decretum est, hogy az mely emberek az Apafáján disznajoknak *ólat*at csináltak, az disznó pásztoroknak sem ott, sem más erdőn nem hogy nyers fát, de még asszut is vágni fejszével ne legyen szabad sub poena fl. 12, hanem az mit kezökkel törögethetnek, azzal elégedgyenek s abból tüzeljenek. Az Nagyerdőre is penigh sub poena specificata, az hol elvágták volt, az disznókat ne bocsássák, hogy az vágáson, indult facsemetéket ne eradicalják s ki ne hányják. Az hol penig az kezökkel töregettetett fa az pásztoroknak elégséges nem leszen, az gazdájok más-képpen szerezzenek fát nekik“ (T. jkv. 1642. jan. 2. D. L.)

¹⁹⁾ T. jkv. 1724. — 28. I. D. L.

²⁰⁾ „ . . . Silvae et dumeta (t. i. a Cserén) civitatis ab eo tempore magis et magis devastentur, quo nempe pecora eorsum pro hyematione depelluntur, quia 1.-o ad rationem talium pecorum *stabulos* aut *caulas* pastores vero et hospites pro se *tuguria* erigunt, qui cum sine foco esse non possint, per totam hyemem magnam lignorum quantitatem consummunt . . . Ut proinde secundum benignas dispositiones regias hoc in merito emanatas sylvae et dumeta civitatis conservari ac ita civium quoque commodi prospici valeat, pro futuro hyematio pecorum nonnisi in dumetis Gut et Haláp admittitur, in reliquis vero dumetis et sylvis sub poena 12 fl. toties-quoties incurrenda prohibetur, non secus stabulorum, caularum et tuguriorum erectio in iisdem dumetis imo et in Haláp serio interdicitur et si quae praeexistunt, quo prius funditus evertentur“ (T. jkv. 1783. nov. 28. D. L.)

hogy az említett építmények *legelőnek vagy szántónak* használt földön állottak-e. Az előbbieket ugyanis ideiglenes pásztorszállások, melyek a teletetés e nemének megszűntévei maguk is eltűntek, az utóbbiak ellenben további egyenes fejlődésük során a mai földművelési tanyarendszerhez vezettek. A kérdés eldöntésének nehézsége abban rejlik, hogy a legtöbb debreceni erdőn nagy kiterjedésű, kaszállónak használt pusztaterületek állottak. Nyoma van, hogy e kaszállóföldeket egyesek már a XVIII. században *ekével* éltek, az ilyen földekre épített szállások tehát a tanyaföldi szállásokkal *azonos* elbírálás alá esnek.

Az 1642-ben említett apafájai disznóólok — az Apafáján kaszállók nem lévén — pásztorszállásoknak tekinthetők. Hasonló jellegű építményeket sejtünk az 1724-ben Bagoson, Radványon és Guton széthányt istállóknak s az 1783-ban tilalmazott nagycserei ólakban és aklokban is. De hogy az erdőségi kaszállókban a pásztorszállásokon kívül földművelési tanya jellegével bíró szállások már a XVIII. században is voltak, kitűnik a városi tanács által a csőszök számára 1740. jan. 20.-án kiadott szolgálati utasításból. Az instructio harmadik pontja ugyanis így hangzik: „A Nagyerdőn, Apafáján, *Debreceni Cserén*, Bánkon, Pacon és Fancsikán *senki szállást ne tartson és tanyát* a csőszök kunyhóján kívül, mert a nagy romlására vagyon az erdőknek, a *Debreceni Cserén* pedig *senki ne is szántson, vessen*, Guton, Halápon, Radványon és Bagoson *senki ne különben*, hanem a T. N. Tanács engedelmébül *csináljon szállást*, ott is pedig csak azoknak engedtetik meg, akiknek idehaza istállójuk vagyon“.²¹⁾ E határozatban a szállásoknak két fajtát véljük felismerni. Az előlemlített nagyerdei, apafájai, cserei, bánki és fancsikai erdőkön emelt szállások és tanyák kizárólag *jószágtelettető* telepek, pásztorszállások, melyek felállítását a pásztorok által végzett s más határozatokból már ismeretes erdőpusztítás miatt, mint előtte és utána, úgy most is egyáltalán megtiltotta a tanács. Más értelemmel bír azonban a közölt feljegyzés második része, melyben arra hozott tilalmat a tanács, hogy a cserei, guti, halápi és radványi erdőkben, vagyis ezek kaszállóiban földművelést, szántás-vetést üzzenek s „*ott*“, azaz

²¹⁾ T. jkv. 1740. jan. 20. D. L.

a fölszántott erdei kaszállóterületen engedélye nélkül szállást létesítsenek. Míg tehát az előbbi teletetű szállások építése mindenkinek tilos, addig a másodízben megnevezett erdőkben kaszállóföldi szállások létesítésére a tanácstól *engedély szerezhető*. Ez utóbbi szállásokban már a tárgyalandó földművelési tanyarendszer első nyomait kell szemlélnünk. Csak e kettéosztás által lesz érthető, hogy a tanács is két csoportba sorozta az erdőket s hogy a Nagycsere mindkettőben szerepel. Ez ugyanis csak azt jelenti, hogy a Cserén voltak pásztor- és voltak már földművelési szállások is.

Az erdei legeltetés nem egyedüli módját képezte Debrecenben a szilajon tenyésztett állatok teletetésének. A külső pusztalegelők ugyanis teljesen elhagyták a tél foiyamán sem voltak. Természetesen a kiélt, kopár és hóborított puszták télen a nyári állatállománynak csak kisebb hányadát tarthatták el. A hortobágyi Zám puszta a debreceni harmincados 1744. aug. 28-án készített jelentése szerint nyáron 1400, télen pedig 500 nagy jószág tartását bírta el.²²⁾ A teletetés itt is szállásokon — s miután a hortobágy-melléki pusztákat télre leginkább juhlegelőnek hagyták — „kosar“-akban és később „hodály“-okban történt.²³⁾

Az erdei és pusztai pásztor-szállások állattenyésztési telepek, pásztorépitmények voltak, melyeket mindig a legelőterületen — mezőn vagy erdőn — állítottak fel. A földműveléssel semmi kapcsolatuk nem volt, sőt éppen a földművelés volt az, mely a legelők feltörésével a szilajpásztorokodást kiszorítván, e téli pásztorszállások lassú elsovadását, majd kihalását előidézte.

A téli pásztorszállások mellett a XVIII. század első felében az állatteletetés egy harmadik alakját látjuk föltűnni Deb-

²²⁾ „Pascua vero aestiva praestare potest ad pecora circiter No. 1400 . . . hyeme autem possent hic pascuari pecora No. 500. (U. et C. fasc. 32, ns. 106. O. L.)

²³⁾ Ilyen kosár és hodályok egy 1787. évből származó határjárási térképre fel is vétettek. (*Ecseői, Hortobágy puszta és élete, Debrecen, 1914. 107—109.*) A juhászoknak „omni vere tempore foetificationis erectio ovilium ipsis non tantum in designatis pascuorum locis admittitur sed etiam cis et ultra fluvium Hortobagy imo et circa civitatem liberum est ipsis loca pro erectione similium eligere ac greges suas eo usque circa civitatem pascuare, donec ratio publici pascuationem hanc admittit“. (Protocolum commissionis Geöczianae 1794. 138. D. L.)

recenben s általában az egész Alföldön. Ez új jószágteleltető telepek azonban már nem pásztor-, hanem *földművelési építmények*, későbbi nevükön *tanyák*, melyek rendeltetésében a földművelés és állattenyésztés szoros kapcsolatba lépett. Kétségtelen ugyan, hogy eleinte e tanyák jószágteleltetési szerepe a mainál erősebben nyilatkozott meg, mégis az a körülmény, hogy e telepek a művelés alatt tartott földeken jöttek létre s ez egyéni kezelésben álló birtokokra²⁴⁾ épített tanyatelepeken a jószágteleltetés közös pásztorlási jellege megszűnt, azokat élesen elkülöníti a tárgyalt pásztorzállásoktól. Minthogy pedig a XVIII. század első felében feltűnő eme kezdetleges külső mezőgazdasági telepektől a mai összetett és fejlett tanyarendszerig, melynek alapvonását a *földművelés* nyújtja, egyenesen vezet a fejlődés, azokat kezdetüktől fogva földművelési tanyáknak nevezhetjük.²⁵⁾

Debrecenben a földművelési tanyák első határozott nyomaira 1744-ben találunk. A debreceni harmincados ugyanis idézett jelentésében, melyben a debreceniek által zálogban tartott fiskális pusztákról és erdőkről (Ohat, Zám teljesen, Hegyes, Bánk és Fancsika részben) adott számot, minden egyes birtoknál megemlítvén az azokon található épületeket, *Hegyesnél* azt jegyezte meg, hogy a pusztán kunyhók, vagyis szállások (tuguria)²⁶⁾ állanak, melyeket *a földművelést űző polgárok létesítettek.*²⁷⁾

Nem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy Debrecenben, mint az ország legtöbb részében, ez időben még dívott a föld-

²⁴⁾ Egyéni szántóföldtulajdonról ez időben még nem lehetett szó, mivel a földközösség rendszere, melyről később lesz szó, még dívott Debrecenben.

²⁵⁾ E helyen csak röviden mutatunk rá az egymásnak ellentmondó elméletekre, melyek a tanyarendszer kialakulásának időponijára nézve fennforognak. Ez időpontot általában a múlt század derekára, vagy második felére teszik. Debrecenben — miként látii fogjuk — egy századdal előbb kell keresnünk ez időpontot, de általában is kimutatható, hogy a tanyák a XVIII. század végén az Alföld más részein is feltűnőben, vagy már felvirágzóban is voltak.

²⁶⁾ *Tugurium* és szállás a közigazgatásban nyelvében azonos jelentéssel bírt. Míg a XVIII. században a „*tuguria seu szállások*”, addig a XIX. század derekán már a „*szállások seu tanyák*” kifejezést használják.

²⁷⁾ „*Aedificium et educillum habet nullum praeter tuguria nonnulla per civis sibi agriculturam exercentes exstructa*“. (U. et C. fasc. 62. ns. 106. O. L.)

közösség. A város határában tehát állandó egyéni földtulajdon nem volt. A közös tulajdont képező u. n. házutáni (postfundualis) földeket, éppugy, mint a város által a kincstártól és magánosoktól zálogban tartott pusztákat a város polgárai között szabályos időközönként újraosztották. A házutáni földek jog szerint való tartozékai voltak a polgári kötelékbe való felvétel előfeltételét képező háztulajdonnak s kiosztásuk utca- és házsorjában történt; innen ered nevük. Ezzel szemben a zálogos pusztákban rendszerint csak meghatározott bér fizetése mellett részesülhettek az arra igényt emelők, ezeket tehát „béres“ (censuális) földeknek nevezték. A házutáni földek és a zálogos puszták újraosztási időköze 1—7 év között váltakozva időnként különböző volt. A házutáni földek közössége 1774-ben, a béres földek szokásos újraosztása pedig 1819-ben szűnt meg, mikor az előbbieket a polgárok egyéni tulajdonába, az utóbbiak pedig hosszú időre szóló (30 év) alzálogába kerültek.

Természetesnek találhatnánk, hogy a földközösség megszűnte előtt a birtokos elzárkózott attól, hogy a részére ideiglenesen s csak rövidebb időre kiosztott földterületen szilárdabb és költségesebb, lassan gyümölcsöző beruházást létesítsen s ha mégis azt látjuk, hogy úgy a házutáni, mint a béresföldeken még a földközösség idejében „szállás“-ok épültek, sőt hogy ily szállások építésétől a hatóság tilalma sem tudta a gazdákat visszatartani, e sajátságos ellentmondást két körülmény figyelembevételével érthetjük meg.

Egyik ilyen számbaveendő körülmény, hogy ez első szállások, nevezetesen tanyák nem képviseltek szilárd és költséges beruházást. Földbemélyített, szalmával, náddal fedett „putri“-k, kunyhók voltak ezek a kezdetleges épületek, amilyeneket a város árka körül a szegény betelepülő nép is rögtönzött.²⁸⁾ Az ilyen épületek rögtönzése és elbontása nem sok fáradságba és költségbe került.

A másik figyelembeveendő körülmény, hogy a XVIII. században egész Európában megindulóban volt a mezőgazdasági verseny s a földet mint termelési és nemzetgazdasági tényezőt, új értékelésnek vetették alá. A föléledő verseny arra kész-

²⁸⁾ Ezeket is „*tuguria*“-knak írták. Építésüktől Forgách kir. biztos 1774-ben eltiltotta a suburbanus lakosokat: „in ordine congruo non *tuguria subterranea* sed aedificia formalia, juxta planum a senātu et communitate extradandum. (Protocollum commissionis Forgáchianae 1774. 115—117.)

tette a termelőt, hogy a földjének s a rendelkezésére álló munkaerőnek minél gazdaságosabb kihasználását érje el. A várostól távol eső földek megművelése a ki- és bejárással jelentékeny munkaidő és -erő elfecsérlését idézte elő, de a szorgos mezei munkák (pl. aratás, szántás) idején a naponkénti ki- és bejárás egyenesen kivihetetlen is volt. A takarmányt sem lehetett a rossz utak miatt a téli fagy beálltáig beszállítani. A gazda és cselédei tehát a fontosabb mezei munkák idejére kiköltöztek a szántóföldre s mikor itt maguknak már lakheiyet emeltek, a terményt és takarmányt itt raktározták el. Így a legjobb megoldáshoz jutott az állatteletetés kérdése is, melyet ez időben a lakosság szaporodása következtében egyre fogyó legelőterület egyébként is kezdett időszerűvé tenni. A szántóföldi szálláson telet jóság a takarmányt helyben kapta s érte trágyával fizetett, mely emelte a föld hozadékképességét. Az első ilyen szállások itt vázolt szerepéről pár szóval is tömör jellemzést ad a helytartótanácsnak Békés megye a tanyák megszüntetése iránt kiadott rendeletre: „ . . . *tuguria . . . pro facilitatione oeconomiae, convectionis nempe omnis generis frugum et foeni, calcaturae item ac hyemationis pecorum extracta . . .*”²⁹⁾ Ezt a jellemzést elfogadhatjuk a közelebbi leírást nélkülöző e korbéli debreceni szántóföldi szállásokra is.

Miután az említett 1744-i jelentés csak a kincstári puszták adatait foglalja magában, arra vonatkozólag, hogy ugyanez időben ilyen szállások a debreceni határ más részein is állottak-e, az adatok hiányzanak. Mégis bizonyosan állíthatjuk, hogy ha a kincstári, tehát béresföldet képező Hegyesen, mely a város újabb szerzeményei közé tartozott, szállások épültek, még inkább voltak ilyen telepek az ősidők óta művelés alatt tartott házutáni és más régiszerzésű béresföldeken. E földeken — mint látni fogjuk —, a szállások a közigazgatásban először az 1770-es években szerepelnek. Az is valószínű, hogy szórványosan már az 1740-es évek előtt is voltak földművelési szállások, melyeknek azonban — éppen mert szórványosak lehettek — nyomuk a közigazgatásban nem maradt. Szállásokra enged következtetni a városi tanács 1715. ápr. 23.-án hozott rendelkezése is, melyben előírta, hogy „az heverő marhákat az szántóföldek közül minden ember kihajtsa“.³⁰⁾ Az állatoknak a

²⁹⁾ Ht. 1767/1780. O. L.

³⁰⁾ *Zoltai* id. m. Gt. Sz. 1902. 9.

szántóföldön való telettetése tehát már ekkor szokásban volt, de a szüksézáví rendelkezés szállásokról nem ad hírt.

A debreceni tanyarendszer történetében nevezetes fordulópontot képez a Forgách királyi biztos nevéhez fűződő 1744. évi földreform, mely a város tulajdonában álló szántó földeken véget vetett a földközösségnek s újonnan szabályozta a béresföldek időnkénti újraosztását és birtoklását is. A házutáni földeket az utcák és házak sorjában a háztelkek után az adófizetés arányában örökre kiosztották a háztulajdonosoknak. Korlátlan egyéni tulajdonná most sem lettek, mert a kiosztott földeknek a belső háztelektől örök- vagy zálogjogon való elidegenítését és elcserélését megtiltották s csupán az évenkénti bérbeadást engedték meg.⁸¹⁾ E tilalmakat csak a múlt század második felében szüntették meg.⁸²⁾

Az egyéni mezőgazdasági földtulajdont első ízben megvalósító nagyszabású reformot évekig tartó előmunkálatok vezették be, melyeket még az 1773. aug. 26.-án kiküldött *gróf Forgách Miklós* királyi biztosnak e minőségben 1769. aug. 29.-én kiküldött s 1770. dec. 27.-én elhunyt elődje, *bárá Vécsey József* tett folyamatba. Vécsey megbízatása, melyet a helytartótanács által 1770. júl. 12.-én kiadott s a királynő által is jóváhagyott instrukció körvonalazott, elsősorban a város által megnevezített katolikus betelepülés előmozdítására, a katolikusok részvételének az önkormányzat vezetésében való biztosítására, továbbá a zilált gazdasági viszonyok rendezésére, ezek között főképpen a városi házipénztár jövedelmeinek fokozására, valamint a városi közönség tulajdonában és zálogában álló pusztáknak a délvidéki telepítések példájára való *benépesítésére* szólt.

A reformok előkészítéseként népszéirást hajtottak végre, mely különösen a gazdasági és adózási viszonyok részletes felvételét célozta. A szepesi kamara kiküldöttei pedig a városhoz tartozó földekről és pusztákról készítettek leírást. Ez 1770. dec. 20.-ról keltezett „conscriptio“-ban bő leírást nyújtottak az egész debreceni határról s kimutatva a földek és puszták jövedelmeit, egyuttal a jövedelem fokozására alkalmas mó-

⁸¹⁾ A határozatokat közli *Kolosvári és Óvári*. (Corp. Stat. III. 780—787.)

⁸²⁾ A teljes felszabadítás 1876-ban ment végbe. (*Zoltai*, Debrecen a török uralom végén. A város háztartása. Gt. Sz. 1904. 222.)

dokat is megjelölték. Az elaboratumhoz 25 darab különféle összeírást csatoltak. Köztük vannak a szántó-, kaszálló-, tengeri- és szőlőskert-földeknek, valamint a közös nyájaknak egyes gazdák szerint való megosztását feltüntető és más összeírások. A mellékletek egyikét a debreceni tanyákról készített s a „*conscriptio aliodiorum et tuguriorum in praediis liberae, regiaeque civitatis Debrecziensis existentium*” címet viselő összeírás képezi. (Az iratok a Helyt. Misc. fasc. 93, ns. 8. alatt az Orsz. Levéltárban). A tárgyunk szempontjából felette becses összeírás az egyes birtokosok megnevezésével számiot ad a földjükön talált ház-, kunyhó-, ól-, akolépítményekről, utóbbiak befogadóképességéről, a majorosok s az összes kinlakók számáról stb. Az adatok összegezésével a mellékelt táblázat volt megszereshető.

A debreceni tanyák összeírása 1770-ben.

A puszta neve	Birtokosok száma	Tanyák (házzal vagy kunyhóval ellátott telepek) száma	Tanyán lakó majorosok száma	Tanyán lakók lélekszáma	Egy szobából és kamrából álló házak száma	Kunyhók (tuguria) száma	Ólak		Aklók		Jegyzet
							száma	befogadó képessége (állatszám)	száma	befogadó képessége (állatszám)	
Mezőség :											
Elep	92	10	—	—	—	10	98	933	28	808	
Nagy- és Kishegyes	104	26	3	6	12	15	127	1387	65	2332	
Ondód	33	7	—	—	—	7	41	472	17	472	
Ebes	93	50	12	30	44	10	115	1540	63	1847	
Szepes	84	36	17	42	34	4	110	1309	52	1642	
Fegyvernek	53	9	1	1	2	7	55	614	47	1255	Később az Ondódba beolvadt.
Macs	76	15	5	5	7	8	91	1037	57	1684	
Összesen	535	153	38	84	99	61	637	7292	329	10040	
Erdőség :											
Haláp	70	23	—	—	—	26	103	794	4	66	Itt a megadott számon felül a kerülők is tartanak, 1-1 kunyhót.
Gut	105	23	—	—	—	23	100	721	39	899	
Pacz, Bánk és Fancsika	16	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Az összeírás itt csak méheseket tüntet fel.
Nagycsere	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Monostor	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Az összeírás itt hiányos, illetőleg befejezetlen.
Összesen	214	45	—	—	—	49	203	1515	43	965	
Mezőség és erdőség összesen	749	199	38	84	99	110	840	8807	372	11005	

Az összeírás adataiból kitűnik, hogy a debreceni határban az összeírás idejében 199 volt a *házas vagy kunyhós tanyák* száma. Figyelemreméltó körülmény, hogy a mezőségen a kunyhós tanyák száma alatta marad a házastanyákénak. Úgy látszik, az igényes debreceni civisek nem kedvelték a szegényes putrikot. A tanyarendszer további fejlődésének útját már most előrejelzik azon szörványos esetek, mikor a tanyaföldön *két lakóházat* találunk. Ezek egyikében a majoros lakik, míg a másik a szorgos mezei munkák idejére kivonuló gazda elszállásolására szolgál.

A tanyák elszaporodása az előző 30—40 év alatt mehetett végbe. Mint láttuk, a debreceni harmincados 1740-ben csak odavetve emlékezik meg a kincstári Hegyesen álló „néhány” kunyhóról, míg most — bár az egész Hegyesen — 12 házastanyát és 15 kunyhós tanyát számláltak össze. Meg kell jegyeznünk, hogy az erdei kaszállóföldeken rendszerként dívik s elvétele a mezőségen is fellelhető az az eljárás, hogy 2—4 gazda a földeikre külön-külön emelt ólak és aklok mellett *közösen* tart fenn egy kunyhót, amely télen jószágértartásuk központját képezi.

Természetes, hogy a házastanyák és kunyhós tanyák gazdasági építmények (ólak és aklok) is állottak. Feltűnő azonban, hogy ilyen ólakat és aklokot — gyakran többet (3—4) is — csaknem minden gazda állított földjére. Ezek azonban — hiányozván az emberi településnek még külső feltételei is — tanyáknak nem tekinthetők, aminthogy 1770-ben s később sem sorolták azok közé. A magukban álló ólak és aklok meglepő *nagy száma* amellest bizonyít, hogy a művelés alá vett földekre először csak az ólak költöztek ki a várost környező s az előző században még fennálló szérűskertekből s az emberi települést szolgáló építmények, melyek létrejöttére már a földművelés érdekei is erősen befolytak, további fejlődés eredményének tekintendők. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a tanyai és kaszállóföldi jószágteleltetés mellett ez időben még a pusztalegelői és erdei teleltetés is dívott.

Az összeírt 199 tanya közül csak 39 szolgált állandó lakóhellyül. Egyetlen esettől eltekintve, mikor egy, a városban házastanyával nem bíró öreg ember hegyesi földjén, a kunyhójában lakott, a többi 38 tanyai család gazdasági alkalmazottként, mint *majoros (alodiátor) él* kinn. A most még szörványosan jelentkező majoros-tanyák — mint látni fogjuk — néhány évtized

alatt nagy mértékben elszaporodtak s valóságos *rendszerre* épültek ki.

A házutáni földek örökös kiosztásának elrendezésével egyidejűleg a gazdák engedélyt kaptak, hogy földjeiken *tanya-épületeket emeljenek*, de ezeken szárnyasokat és sertéseket, valamint nyáron teheneket nem volt szabad tartaniok.³³⁾

A debreceni házutáni földek örökös kiosztása tehát a tanyarendszer kialakulása szempontjából azon jelentőséggel bír, hogy a hatóságnak a kiosztás kapcsán kiadott engedélye a külső tanyatelepeknek mintegy polgárjogot adott. Ez engedély is megerősíti ama következtetésünket, hogy ily tanyatelepek az örökös kiosztás előtt is kisebb számmal állottak a házutáni földeken. Kétségtelen ugyanis, hogy a hatóság tanyaépítkezési engedélyével csak a tényleges viszonyok előtt hajolt meg. De az állattartási korlátozások azt is sejtetik, hogy a néhány évtized múlva általánosan meghonosodott *majoros-rendszernek*, a hatóság nem volt barátja. A tanyai künnlakás elharapózásának megakadályozását jól meggondolt várospolitikai indokok tették szükségessé s az a körülmény hogy e küzdelemben — miként látni fogjuk — a hatóságnak kellett engedni, csak azt bizonyítja, hogy a tanyarendszer kialakulását nálánál hatalmasabb, gazdasági erők sietteték.

A házutáni földeknek 1774-ben történt végleges kiosztásakor szabályozták a város által zálogbavett s polgárainak bér-fizetés ellenében kiosztott „*béresföldek*“ újraosztását s birtoklását is. Kimondották, hogy ilyen földekben csak háztulajdonos polgár (cives) részesedhetik adója és gazdasága arányában. Az újraosztás minden hét évben történik. Részletesen szabályozták, hogy a személyi és vagyoni viszonyokban a letelt hét esztendő alatt bekövetkezett változások (elköltözés, elhalálozás, elszegényedés stb.) az újraosztás alkalmával mily következményeket vonnak maguk után.³⁴⁾

Az újraosztási határidőnek hét évben, tehát elég nagy időközben történt megállapítása kedvező hatást gyakorolt a földeknek beruházások árán való gazdaságos kihasználására, így a tanyai építkezésekre is. A hatóság azonban az e földekre

³³⁾ „Licitum sit in hujusmodi terris velut haereditariis *aedificia ponere*, altilia vero et s. v. setigeros, aestatis vero tempore etiam vaccas servare prohibitum“. (Id. helyen.)

³⁴⁾ Id. helyen. (Stat. Corp. III. 780—784.)

való tanyaépítést erősen megszorította s csak *a szükséges és kevésbé költséges építkezéseket engedélyezte.*³⁵⁾ Ezzel szemben azonban kimondta, hogy úgy a mostani, mint a jövő osztások alkalmával ügyelni kell arra, hogy a *szállása* minden embernek megmaradjon; akinek pedig most béres föld nem jut, holott szállása van, az új birtokos a szállás becsértékét térítse meg a volt birtokosnak.³⁶⁾ Valószínű, hogy a gazdák nem tartották meg a tanyaépítésekre hozott megszorító rendelkezéseket s a béresföldeken is állandó jellegű, költséges építkezésekbe fogtak, ami a földek újraosztása, s az egész pusztának — ha nem lesz elkerülhető — zálogból történendő kibocsátása esetére számos összetűzés és bonyodalom csíráját hordta magában. Ez indíthatta a városi tanácsot 1802-ben arra, hogy a béres földeken a tanyaépítést büntetés terhe alatt az előjáróság előzetes engedélyéhez kösse.³⁷⁾

A kincstártól zálogbavett puszták (Ohat, Zám teljesen, Hegyes, Bánk, Fancsika részben) zálogideje 1818-ban lejárt. Az új zálogösszeg, aminek lefizetése ellenében további 32 évre a birtokok megkaphatók voltak, oly nagy összeg volt (635.385 conv. forint és 38³/₈ kr.), hogy azt a város pénztára előteremteni nem tudta. A város tehát a béres földeket és zálogos pusztakaszállókat 30 évre a város polgárainak, a béres földek birtokosainak alzálogba adta.³⁸⁾ Ennek következtében megszűnt a

³⁵⁾ „Hic etiam licita sit aedificatio, sed tantum necessaria et minus sumptuosa“. (Stat. Corp. III. 781.)

³⁶⁾ „Quemadmodum in moderua divisione, ita in sequenti rectificatione attendendum erit, ut *mapale szállás* dictum, quantum fieri potest, cuiuslibet hospiti *relinquetur*, si vero nunc aliquis terras praediales habere deprehenditur, cui hae juxta ideam divisionis non competunt, mapale ejus aestimatur et pretium aestimatum deponat is, cui terra illa obtinget, in qua mapale existit“. (Originale protocollum, acta commissionis regiae Forgácsianae continens. 211–214. D. L.)

³⁷⁾ „... senki is a béres földeken ennekutána a magisztratus híre és engedelmé nélkül *tanyát csinálni ne merészeljen* büntetés alatt és azt a gazdát, aki ez ellen vétene, mindjárt jelentsék be a mezőinspektor uraimék és mind ezen tilalmat, mind azt, hogy a dűlőutakat elszántani nem szabad, házanként hasonlóképpen hirdettessék meg“. (T. jkv. 1802. jún. 23. D. L.)

³⁸⁾ Szűcs István id. m. III. 847. A zálogos birtokon levő erdők és legelők továbbra is közös-használatban maradtak. A közös haszonvétel módja az előbbin a faizás (később fakompetencia) és téli legeltetés, a legelőn pedig a közös legeltetés volt.

most már tanyaföldeknek nevezett eddigi béresföldek hét évenkénti időközi újraosztása s miután 32 év oly beruházások terén is, mint az építkezés, jól gyümölcsöztethető, a tanyák építése e földeken is nagy lendületet s a helyi hatóság által többé nem gátolt szabad folyást vett.

A tanyarendszer tehát a XVIII. század végén Debrecenben már a felvirágzás útjára lépett. De így volt ez az Alföld más részein is, ami természetes is. A települési viszonyok és a gazdasági követelmények, amelyek kölcsönhatása hozta létre a tanyaszerű gazdálkodást, többé-kevésbé az egész Alföldön azonosak voltak. A török hódoltság folytán jöttek létre a nagy határokkal rendelkező egymástól távol eső népes mezővárosok és falvak s a községektől messzefekvő, művelés alá vett földeken *azonos gazdasági érdekek léptek fel* a munkaerő és -idő megtakarítása, a közvetlen gazdasági felügyelet előnyei, a takarmányozás és trágyázás, vagyis a tanyaszerű gazdálkodás terén.

Ma már nyilvánvaló, hogy a települési viszonyok és a gazdasági érdekek ellentétei által felvetett kérdéseket az államhatalomnak a maga idejében nagyobb figyelemre kellett volna méltatni. Meg kellett volna kísérelnie, hogy az első tanyatelepek feltűnésével meginduló települési folyamatot jól átgondolt tervek szerint *irányíthassa*. A sorsára bízott tanyarendszer kialakulása és elhatalmasodása súlyos közigazgatási, művelődési s — mint újabban megállapítható — gazdasági feladatokat állított fel s ma sem látható még, hogy a tanyakérdés határozott időn belül minden érdeket kielégítő megoldáshoz volna juttatható.

A tanyakérdés elhanyagoltsága dacára sem mondható, hogy az államhatalom központi szervei mindvégig közönyösen nézték volna a tanyarendszer térhódítását. A helytartótanács — mint említettük — 1779-ben az abszolutizmus kormánysszervei pedig az előbbi akciótól teljesen függetlenül 1853-ban évekig húzódozó szívós harcot indítottak meg a tanyarendszer ellen.³⁹⁾

³⁹⁾ Debrecen várost az 1779. évi akció nem érintette. Bihar vármegye ugyanis, — ahova Debrecen tartozott — a rendeletre azt jelentette a helytartótanácsnak, hogy a megyében nincsenek olyan helyek, „qui ratione practicabilitatis regulatus et reductus nondum haberetur“. — Itt az úrbéri regulációról van szó, amit Bihar megye, mint más megyék is, felszerűlték a tanyaregulációval. E megyék jelentésük folytán az akció to-

E mozgalmak célja a *tanyák kiirtása, illetőleg falvakká való összevonása* volt. De a központi kormánysszervek előtt a gazdasági érdekek rugói rejtettek maradtak, céljuk csupán a tanyák által megrendített közbiztonság helyreállítása volt. Természetes, hogy ez elsősorban gazdasági feladatot közigazgatási rendszabályokkal egyik esetben sem tudták megoldani.

A tanyák közigazgatási megrendszabályozásában a helyi hatóságok sem voltak tétlenek, de ezek ismervén és közelebb érezvén magukhoz a helyi gazdasági érdekeket, oly messzemenő tervekkel, mint említett akcióiban a kormány, nem léptek fel s törekvésük csupán arra irányult, hogy az ellenőrzés alól kívül eső s így a közbiztonságra veszélyes elemek meghúzó-dására szinte kínálkozó tanyatelepeken valami módon biztosítsák a *közrendet*. De egyébként épp a helyi hatóságok voltak azok, melyek a kormány merész törekvései ellen teljes erejükkel szembeszálltak.

Közbiztonsági érdekekből rendelte el 1820. jan. 5-én Debrecen város tanácsa, hogy minden tanyatulajdonos, aki külső cselédet tart, cselédje számára köteles *passzust* váltani. Ugyanekkor a tanács utasította a mező- és csere (erdő)-inspektorkat, hogy határaikon gyakran cirkuláljanak s a gyanus személyeket fogják el.⁴⁰⁾ A passzuslevél helyére rövidesen a *conventiós levél* lépett, amit a gazda maga volt köteles adni külső, u. n. konventiós cselédjének. A tanyai lakosoknak ilyen személyazonosságot igazoló levelekkel való ellátására s a felügye-

vábbi menetéből kiestek. De hogy mennyire tévesen, azt éppen Debrecenen szemlélhetjük, ahol néhány évvel előbb a tanyatartás kérdését már intézményszerűleg rendezték. Bihar megyének más vidékei is voltak (elsősorban Nagy-Szalonta), hol a tanyák ezidőben már fennállottak.

⁴⁰⁾ „Referáltatván, hogy a nemes város határán a rossz emberek annyira elszaporodtak, hogy azok miatt a *tanyák* a legkisebb bátorságba sem lehetnek, sőt némely gazdák az iránt is panaszkodnak, hogy azon rossz emberek közül a *tanyájokat is megtámadván*, a marhájokat is elhajtották, azért azoknak megakadályoztatására végeztetett: Uccabeli adószedő uraimék házanként halasztás nélkül hirdetessék meg, hogy mindenki, akinek tanyája van vagy külső cselédet tart, a cselédjeinek *passzust váltson*, különben, ha a cselédjei a passzus nem léte miatt a *patrol* által behozatodnak és károk lesz a miatt, magoknak tulajdonítsák. Concernens mező és csereinspektor uraiméknak pedig kötelességébe tétetik, hogy elegendő assistentiával gyakran cirkuláljanak és a gyanus személyeket minden kifogás és személyválogatás nélkül fogassák el s kísérik be“. (T. jkv. 1820. jan. 5. D. L.)

let szigorítására a városi tanács ismételten is adott ki rendelkezéseket.⁴¹⁾

A tanyai közbiztonság fokozatos romlása következtében a városi tanács 1833. ápr. 22-én elrendelte, hogy a mezőbírák „egyenként írják fel, melyik tanyán, kik honnan vaiók laknak, micsoda szolgálatban vagynak, mi az élelmek keresése módja“.⁴²⁾ Majd néhány hét múlva e határozat kiegészítéseképpen mind a mezei, mind az erdei tanyalakók, illetőleg a tanyákon *akár majoros, akár más név alatt tartózkodó cselédek* összeírását rendelte el, mivel a tanyákon „sok oly gyanus emberek tartózkodnak, kiknek előbbeni életek módjáról semmi bizonyosságlevelek, sem az itt való letelepedésre a maga útján szöklött engedelmek nincs, kik közül számosan vagynak olyanok is, kik más vidékekről a büntető igazság kezei közül szöktek ide s itt is előbbeni életek módját követvén, csak kártételből élnek, ami különösen a szomszéd tanyabeli birtkosoknak igen nagy károokra és sérelmekre van“.⁴³⁾ Újabb összeírásokat rendelt el a tanács 1838-ban és 1840-ben.⁴⁴⁾

Az összeírások, melyek alkalmasak volnának a tanyák elterjedtségéről pontos tájékozást nyújtani, igen töredékesen maradtak fenn. Így az első összeírás idejéből, 1833-ból csak az erdőségek, az 1838. évből pedig csak az alsójárási tanyák⁴⁵⁾ adatait ismerjük.

Az erdőkben, illetőleg az erdei irtásokon tulajdonképpen kaszállók voltak, de e kaszállóföldek — mint láttuk — már korábban, a XVIII. században is, részben *ekével éltek*. A tanyai majoros rendszer itteni elterjedését emellett leginkább annak kell tulajdonítanunk, hogy az erdei kaszállóföldi tanyák az állatteltetésre igen alkalmasak voltak. Az erdei tanyákra a pusztai földművelési tanyákkal megegyezően az első, már ismertett közigazgatási adatunk az 1740-es évekből származik.⁴⁶⁾ Ez időben, mint láttuk, ilyen erdei tanya létesítése a tanács engedélyéhez volt kötve, az engedély elnyerésének feltétele pedig

⁴¹⁾ T. jkv. 1828. márc. 27., 1833. nov. 23., dec. 7., 1838. szept. 17., 1839. okt. 19. D. L.

⁴²⁾ T. jkv. 1833. ápr. 22. D. L.

⁴³⁾ T. jkv. 1833. jún. 26. D. L.

⁴⁴⁾ T. jkv. 1838. okt. 22., 1840. nov. 9. D. L.

⁴⁵⁾ A tanyaföldek (nem érthetvén ide a házutáni földeket) alsó- és felső-járásra osztattak.

⁴⁶⁾ T. jkv. 1740. jan. 23. D. L.

az volt, hogy a kérelmező a városban istállót tartson.⁴⁷⁾ Az említett 1833. évi összeírás, mely július 15.-én készült el, az összes erdőségi tanyákról (kunyhók és bennelakók) pontos tájékoztatást nyújt. Az egyénenként felvett, részletes összeírás adatai csoportosítás után a következő eredményt szolgáltatják:

Erdő neve	Kunyhók száma	Majorosok száma	Lélekszám
Pac	7	7	30
Bánk	40	40	144
Fancsika	22	22	84
Haláp	57	57	229
Nagycsere	29	29	129
Külső Gut	16	16	56
Belső Gut	28	28	125
Összesen:	199	199	797

Ezenkívül az összeírók a Bánkon 6, a Pacon 3 olyan tanyát találtak, melyekben senki sem lakott, a „Guti vágás“-on pedig külön vettek fel 4 tanyát.⁴⁸⁾

A „majoros“-ok, miként az összeírásból megállapítható, családjikkal együtt laktak a „kaszálló“-kon, melyek nagysága a 2—10 boglyás között váltakozott.⁴⁹⁾ Az is kiderül az összeírásból, hogy a majorosok nagyrésze a „maga kenyerén“ élt s csak elvétve a „gazda kenyerén“. Közülök 149-en debreceni illetőségűek voltak, míg a többiek idegenből, leginkább a környékből költöztek be.

Az 1838. okt. 22.-én elrendelt *tanyaösszeírás* során az al-sójáráshoz tartozó *Ebés, Hegyes, Ondód* és *Szepes* pusztákon 316 tanyát, s ezekben 315 majorost, összesen pedig 934 lelket számláltak össze. Az egyes pusztákon a tanyák és majorosok száma így oszlott meg:

Ebés	103 tanya	103 majoros
Hegyes	63 „	61 „
Ondód	71 „	71 „
Szepes	79 „	80 „

⁴⁷⁾ A városi istállótartás kezesség volt arra, hogy a szántóvető tanyabirtokos nem szakad ki a városból. Az ilyen kiszakadás a közigazgatási és várospolitikai érdekek sérelmén kívül még azért sem volt kívánatos, mert a közmunkában és a közszolgáltatásokban a város könnyen megkárosítható volt.

⁴⁸⁾ Jelentések 596—1833. D. L.

⁴⁹⁾ A „boglyás“ Debrecenben az erdei kaszállók területmértékegysége. Egy boglyás 3600 □-ölet tett ki.

A 934 főnyi lélekszám vallás szerinti megoszlása a következő: református 906, róm. kath. 19, óhitű (gör. kat. orosz) 9.⁵⁰⁾

A majorosok itt is állandóan künn laknak a tanyákon. A gyermekáldás nem ritka náluk, de a gyermek, ha munkaképes lett, elhagyja a tanyát s benn a városban vagy más tanyán, más vidéken keres munkát. Az összeírás szerint a tanyaföldi majorosoknak szintén túlnyomó része szolgált a maga kenyerén. Már most találunk egy-két olyan gazdát, akinek 2—3 tanyája is van⁵¹⁾ s tanya is van olyan, amelyen több család lakik.

A felsőjárasi pusztákról⁵²⁾ hiányzanak az adatok, de ha figyelembe vesszük, hogy 1818-ban az alsó járási földek 572 polgár kezében voltak⁵³⁾ s e földeken húsz évvel később 316 tanyát s 934 lelket számoltak össze, akkor a felsőjárasi pusztákon, melyeknek földje 1818-ban 453 polgár között oszlott meg, a tanyák számát 1838-ban 200—250-re, az itteni tanyai lakosok számát pedig 700—800-ra tehetjük. Ha pedig az erdőséghez, továbbá az alsó- és felsőjárasi pusztákhoz hozzászámítjuk a hortobágy melléki földeket is, az 1840-es évek végén Debrecen határában fennállott *tanyák számát 750—800-ra s a tanyai lakosok lélekszámát 3000-re becsülhetjük*, ami reálistan aránylik is a másfél évtized múlva felvett összeírás adataihoz.

Ha a debreceni tanyarendszer eddigi fejlődését áttekintjük, azt a megállapítást tehetjük, hogy a XVIII. század derekán feltűnő s kezdetben csak időszakos gazdasági telepként szolgáló tanyák a XIX. század első felében *állandó lakóhelyé léptek elő*. A gazda ugyan még mindig benn lakik a városban s csak a fontos, mezei munkák idejére vonul ki a tanyára, ellenben állandóan itt lakik családjával „conventios” *alkalmazottja, a majoros*,⁵⁴⁾ aki gondot visel

⁵⁰⁾ Jelentések 90—1840. D. L.

⁵¹⁾ A birtokfelhalmozásnak *statutum* állta még ekkor útját. Bár azóta eltolódások történtek, a debreceni birtokviszonyokat ma is egészeseknek tekinthetjük. Ezt kétségtelenül az említett korlátozásra kell visszavezetnünk.

⁵²⁾ Ide tartozott a Macs, Pallag s a felsőjárasi Ondód.

⁵³⁾ Szűcs István id. m. III. 847.

⁵⁴⁾ Conventios (comenciós) cseléd ma is az, akit gazdája nem lát el kosztal, hanem bérét természetben kiszolgáltatott gabonában és egyéb élelemneműben kapja, amihez legtöbbször még „cselédföld” és állattartási kedvezmény is járul. A majorosokat a tanács „comentiós cseléd”-eknek is nevezi.

a tanyára és a gazdaságra. A XIX. század első felében a debreceni tanyagazdálkodást a majoros-rendszer jellemzi. Az idézett összeírásokból megállapítható, hogy ez időben egyetlen birtokos sem lakott a tanyáján, ellenben majorost a tanyabirtokosok nagyobb része tartott. A birtokos már csak azért sem lakott a tanyán, mert a városban saját háza volt, ami nem is lehetett másként, mert a földbirtoklási jog a háztulajdonhoz volt kötve.

A majoros-rendszer létrejöttében és elterjedésében nagy része volt ama körülménynek, hogy az állatteleltetés az egyre fogyó nagy külső legelőkről kiszorult. A gazdák ezután ősszel jószágait tanyaföldi vagy erdei kaszálóföldi tanyáikra hajtották, ahol azok ellátásáról a majoros gondoskodott. A tanyai teleltetés azonban ekkor még, sőt egészen a legújabb időkig nem egyértelmű az istállózással. Az istállóba vagy az akolba csak a tél keményebb szakaiban szorul a jószág, máskor a tanyaföldi legelőn és tarlón, vagy az erdőben kell táplálékát megkeresnie.⁵⁵⁾ Ez a legeltetés azonban csak télen volt megengedett, mivel tavasztól a gabona betakarításáig a szomszédok lábán vagy keresztben, boglyában álló terményeiben nagy károkat okozhatott. A városi tanács tehát határidőt állapított meg, melyre minden gazda köteles volt „heverő” jószágát a tanya és kaszálófödekről a külső (hortobágyi) legelőre kihajtani,⁵⁶⁾ valamint a gulyák „szétverésé”-nek idejét is, ameddig viszont a jószágot nem volt szabad hazahajtani. Az idevonatkozó rendelkezéseket a XIX. század első felében több ízben megújította a tanács.⁵⁷⁾ A tavaszi kihajtás ideje rendszerint Szent György napja (ápr. 24.) volt, de ha „korai tavasz volt,⁵⁸⁾ a kihajtást

⁵⁵⁾ Debrecenben még ma is előfordul, hogy a szarvasmarhát a tanyán a szabad ég alatt teleltetik át. A jószág ez esetben a nappalt a „csutkázó”-n tölti.

⁵⁶⁾ Ma is van kihajtási határidő, de a kihajtás ma csupán jog, míg régen köteleesség is volt. (Pl. egy a számos rendelkezés közül: „Concernens inspektor uraknak meghagyódik, hogy a tanyák közül a heverő jószágot hajtassák ki”. T. jkv. 1827. ápr. 25. D. L.)

⁵⁷⁾ T. jkv. 1820. szept. 4., 1823. aug. 14., 1827. ápr. 15., júl. 20., 1831. aug. 21., aug. 27., 1832. szept. 10., 1836. ápr. 8., jún. 30., aug. 24., aug. 29. D. L.

⁵⁸⁾ Mint 1836-ban is, mikor a korai tavaszra való tekintettel a tanács elrendelte, hogy a heverő marhát, lovat és juhot még Szent György napja előtt, ápr. 12-ig ki kell hajtani.

már előbb meg kellett ejteni. Viszont ha a hortobágyi legelőt a „rekkenő hőség elfulasztotta“, ez esetben a behajtást kora ősszel vagy még a nyár folyamán is megengedte a tanács.⁵⁹⁾ Azok jószágait, akik a tilalmat áthágták s a behajtást idő előtt megkezdték, a hatóság a mező- és csereinspektorokkal „befogatta“.

E pusztaföldi tanyákkal közös megítélés alá esnek a kaszállóföldi tanyák, melyeken szintén állandóan „majoros“ lakott. Az állatteleltetés itt is úgy, sőt még nagyobb mértékben folyt, mint a pusztaföldi tanyákon,⁶⁰⁾ a telepek jellegének meghatározásánál a lényeges körülmény azonban az, hogy az ilyen kaszállón földművelést űztek. A földművelés arányára csak az 1870-es évekből van adatunk, ekkor az erdei kaszállóföldeknek már csaknem *kétharmadát felszántották.*⁶¹⁾

A tanyarendszer megszilárdulása és elterjedése után a tanyai közigazgatás intézményes megszervezése nem maradt el sokáig. E szervezés azonban igen lassan haladt előre s a városi tanács által a XIX. század első felében kiadott tanyai közigazgatási rendszabályok, úgyszólván kizárólag a köz-

⁵⁹⁾ Ilyen volt a korai tavasszal induló 1836. évi nyár. A nagy szárazság miatt a tanács már jún. 30-án megengedte, hogy azok a gazdák, akiknek *szabad bejárással és kúttal ellátott tanyájuk* van (ha a kaszállón is), jószágaikat hazahajthatják. (T. jkv. 1836. jún. 30. D. L.) Aug. 24-én azonban, miután az esőzések az „elfúlt“ hortobágyi legelőt helyreállították, azt rendelte el a tanács, hogy a nyájbeli juhokat azonnal, a gulyabeli marhákat pedig jövő szeptemberig ki kell újra hajtani. (T. jkv. 1836. aug. 24. D. L.) A gulyák kihajtására még sem került sor, legalább is a tanács néhány nap múlva kimondta, hogy a kihajtásra nem kell a gazdákat kényszeríteni, mert a legelő az újra fellépett rekkenő hőségben elfonnyadt. (T. jkv. 1836. aug. 29. D. L.)

⁶⁰⁾ A kaszállóföldi tanyák kiépülte után az volt szokásban, hogy a külső legelőről október elején hazakerülő jószágot a kemény tél beálltáig az erdőben legeltették, ezután a kaszállóföldi tanyán takarmányozták, de februárban ismét az erdei, majd áprilisban a hortobágyi legelőre hajtották ki. Tekintettel arra, hogy erdei legeltetési jog minden polgárt megilletett, ezt olyan gazdák is igénybevétték, akiknek csak a pusztaföldeken volt tanyájuk. Ez esetben az erdei legelőről idehajtották a jószágot s innen februárban ismét az erdőbe. Az erdei legeltetési jog korábbi kiváltságos jellegével, mint a régi földközösség anachronisztikus maradványa, még ma is fennáll.

⁶¹⁾ *Zelizy*, Debrecen sz. kir. város egyetemes leírása. 598. — Az összes erdőségekben 17.661. kat. holdat kitevő polgári kaszállóföldeken 10.500 kat. hold volt a szántóföld.

rendészet körében mozogtak. A városi hatóság közegei ez időben a mező- és cserebírák (felügyelők, inspektorok, biztosok), valamint az alájuk rendelt csőszök és mezőőrök voltak, de maguk a gazdák is, akiket tanyai alkalmazottaikért a hatóság felelőssé tett. A tanya kulturális problémái még ez időben nem merültek fel.

A további fejlődés a gazdasági rendszer és a birtokviszonyok változásával a majoros-rendszer felbomlását idézte elő.

A szabadságharc bukása után az abszolutizmus hatásainak figyelme az eddiginél fokozottabb mértékben terelődött a tanyákra. Már az 1850. április 24-én elrendelt s házszámozással egybekötött népszázeírás végrehajtásakor is merültek fel nehézségek, mivel a rendelet a tanyaépületek számozásának módjára utasítást nem tartalmazott.⁶²⁾ Majd ugyanez évben még házősszeírás is folyt le, melyet a házadó bevezetése tett szükségessé, de a végrehajtási utasítás ez esetben sem nyújtott a tanyák tekintetében világos rendelkezést. Debrecen város polgármestere a rendelet értelmezése felől meg is kérdezte a kerületi főispánt⁶³⁾ s azt a választ kapta, hogy az összeírásba a tanyaépületek is felveendők, de csak ha emberi lakásra szolgáló épületet is foglalnak magukba, miután az adót a lakószobák száma után vetik ki.⁶⁴⁾ Ez alkalommal Debrecen város kilenc tanyás pusztáján 708 tanyát s ezeken 862 adó alá eső lakószobát, valamint 12 kamarát írtak össze.⁶⁵⁾ A tanyák, lakószobák és kamarák száma az egyes pusztákon így oszlott meg:

<i>Pusztá neve</i>	<i>Tanyák száma</i>	<i>Lakószobák száma</i>	<i>Kamarák száma</i>
Szepes	76	118	—
Hegyes	62	73	1
Pallag	7	12	—
Ebes	96	123	—
Ondód	207	220	—
Elep	134	153	4
Álomzug	13	17	2
Köszülyszeg	56	71	2
Macs	57	75	3

⁶²⁾ A régi rend az volt, hogy a külső telkek a beltelekkel egyazon számot viselték. Sok helyen most ez a rend megbomlott. A nagyvárad kerületi miniszteri biztos a felmerült vitás esetekből kiindulva, az együtt-számozás elvét tette magáévá. (Grossw. Cseh Eduard. 2818—1850. O. L.)

⁶³⁾ Fogalmazványok 61—1851. D. L.

⁶⁴⁾ Rendeletek 172., 290—1851. D. L.

⁶⁵⁾ Az összeírás Debrecen város levéltárában beosztatlanul.

Ez összeírást 1853-ban másik követte. Mikor ugyanis a teljesen megrendült közbiztonság helyreállítása érdekében a kormány a pusztai lakosok megrendszabályozására és szigorú ellenőrzés alá helyezésére rendeletet bocsátott ki, Debrecen város *újából összeíratta a tanyákat*. Az összeírás eredménye a következő volt: Szepes 76, Hegyes 62, Pallag 19, Ebes 100, Ondód 221, Elep 135, Álomzug 12, Kösülszeg 56, Macs 58.⁶⁶⁾

Az abszolutizmus kormányának további lépése az volt, hogy a tanyarendszer *teljes megszüntetését, illetőleg a tanyáknak falvakká való összevonását* vette tervbe. A tervezet felől megkérdezte a törvényhatóságokat is s Debrecen város polgármestere — mint a legtöbb városi és megyehatóság vezetője — ellene foglalt állást. A polgármester idevonatkozó jelentése,⁶⁷⁾ mely a debreceni tanyarendszerről szabatos, bár a célnak megfelelően hangolt leírást nyújt, a következő volt:

„ . . . A fent tisztelt rendeletben érdekelt pusztai magányos tanyák a Debrecen város területén létező népes pusztákoni gazdasági majoroktól egészen különböző természetűek, mert az érdekelt pusztai tanyák igen gyakran egymástól mértföldekre terjedő távolságra lakatlan sivatag pusztákon egészen félreeső helyeken elszórva és mintegy elrejtve fekszenek és azok lakói az emberi társaságtól elszigetelt helyzetöknél fogva vadon fiai képpen növekednek és élnek s mint ilyenek egyedül a természeti ösztönnek engedve, hogy igen gyakran vetemednek tévutakra,⁶⁸⁾ a napi eseményekből merített tapasztalás után kétséget nem szenved, — midőn ellenben a Debrecen város területén létező gazdasági majoroknak céljok és rendeltetésök egészen más tekintetet tüntet föl, ezek ugyanis a város birtokában levő pusztákon — melyeket egymástól többnyire a szomszédos városok és helységek felé vezető nagy országutak választanak el s met-szenek keresztül egymástól igen csekély távolságban s néhol oly közel helyezve, hogy *egyikből a másikba a hangos beszéd is igen könnyen megérthető*, majd minden egyes földbirtokosnak külön tagban levő szántó és kaszáló földjein *a mezei gazdászat jobb és célszerűbb folytathatása* tekintetéből építvék s a tulajdonos vagyonságához és földbirtoka terjedelméhez képest több vagy kevesebb gazdasági épületeket tartalmaznak s többnyire gyümölcs és más különemű élőfákkal lévén körülülítve, ezen különben érdektelen rónavidék általok egy *díszesebb* tájképet mutat föl.

Ilyen gazdasági majorok Debrecen város határterületén, a legköze-

⁶⁶⁾ Jelentések 179—1853. D. L. — A jelentés beadója tévesen 759-nek összegezte a tanyák számát s későbbi aktákon is ez a szám szerepel, holott a fenti számok együtt csak 739-et tesznek ki.

⁶⁷⁾ Fogalmazványok 996—1853. D. L. s Grossw. Statth. 10.488—1854. O. L.

⁶⁸⁾ Ez volt a rendelet indokolása.

lebbi összeírás szerint, 759⁶⁹⁾ számmal vagynak, melyek minden egyes pusztán külön sorszámmal megjelölve s a közbátorság tekintetéből e célra rendelt mezőbiztosok és lovascsőszők felügyelete alá helyezve, mely körülményeknél fogva ezen majorok a nélkülök míveletlen és lakatlan állapotra jutandó népes pusztákon a közbátorságnak nem hogy veszélyeztetésére, de sőt inkább annak föltartására szolgálnak és pedig annyival inkább, hogy az azokon tartózkodó majorosok és egyéb cselédek *nem önállók*, hanem a gazda által fizetéssel és élelemmel ellátott rendes *cselédek* lévén, mint ilyenek az életszükségeknek kevésbé vagynak kitéve s vétségek elkövetésére ezen indokból vetemedni nem kényszerülnek, ezenfelül mint mezőgazdaságot folytatók, gazdáiknak, kik a mezei munkáknak egész folyama alatt velök folytonosan a majorokban magok is *kívüli tartózkodnak*, — éber felügyeletök alatt állván, élesebb ellenőrködést a gazdáknál, kik azt nemcsak a hatóság által és a fentebb is említették szerint gyakorolt erkölcsiségi és közbátorsági szempontból, de saját érdekek tekintetéből is minden áron föltartani törekednek, — képzelné is alig lehet.

De továbbá vallási és iskolai tanítási tekintetben sincsenek a majorokban kívül lakók és ezeknek gyermekei elhanyagolva, mert azoknak kötelességek lévén a városban gazdáiknál gyakorta megjelenni s e célból legtöbbszörre *vasárnapokon és innepnapokon* jövének be, ugyanekkor ez istenitisztelek és egyéb vallási szertartások gyakorlatában részt venni eleendő módjok is vagy — gyermekeiket iskoláztatás végett pedig vagy gazdáikhoz vagy attyokfiához *a városra beadják* s e szerint gyermekeik az iskolai tanításban is, mely itt helyben különben is igen kevés költségbe kerül, sőt a szegényebbek *ingyen* is taníttatnak — kellően részesíttetnek, sőt vagynak esetek is, midőn nagyobb családú majoros gyermekei taníthatása végett egy időre a majorossággal fölhagyva, a városba *beköltözik* és itten vállalt szolgáltatást — egyébiránt különben is annak idejében a nő-szülő mindkét nemű közrendű ifjak, mielőtt összvesszettenének, a vallási és hitágazati ösmeretekből s imádságokból régi gyakorlat szerént a lelki pásztorok által megvizsgáltatni szoktak.

Melyeknél fogva midőn a debreceni majorok a rablások elősegíllése által, mire példát felhozni is alig lehet, a közbátorságot nem hogy veszélyeztetnék, sőt még inkább annak föltartására és előmozdítására szolgálnak; eltöröltetésök által pedig a mezőgazdaszat és baromtenyésztés, mely e helybeli lakosoknak fő és kiváltképpen keresetmódját teszi, célszerűen nem folytattathatván, sőt teljes pangásba esvén, emiatt számtalan most tehetős és jólétnak örvendő családok jutnának *véginségre* s lennének a közteherviselés és adófizetésre képtelenné, mely uton a státusra is kiszámíthatatlan mennyiségű kár és veszteség háramlanék, — ezen gazdasági majoroknak, mint a melyekben és a melyek által tarthatók csak fenn itt helyben a nagy kiterjedésben folytatni szokott mezőgazdaszat, továbbrai fönnmaradásokat mind az álladalom, mind az egyes tulajdonosok fontos érdekei *nélkülözhetetlenül kívánják*".

Hasonló terjedelmes, sőt történeti, statisztikai és pénzügyi adatokkal bővebben alátámasztott jelentéseket kapott

⁶⁹⁾ Helyesen 739.

Albrecht főherceg-kormányzó a többi helytartóságoktól is. Ezeknek véleményét az érdekelt nagyváradi és budai helytartóságok is többé-kevésbé magukévá tették.⁷⁰⁾ A nagyszabású akció történetének tárgyalására nem terjeszkedünk ki s csupán annak megállapítására szorítkozunk, hogy a kormány 1856-ban végül is magáévá tette a nagyváradi helytartó véleményét,⁷¹⁾ aki az ügynek a katonai és rendőrparancsnokok bevonásával bizottságilag történt megvitatása után a terv feladását, illetőleg módosítását hozta javaslatba. Ennek alapján az új terv többé nem a tanyák erőszakos kiirtására, illetőleg falvakká való összehúzására, hanem ellenkezőleg, a tanyák közigazgatási és kulturális megszerzésére irányult. E munkát a nagyváradi helytartó tanyai iskolák felállításával javasolta megindítani s hozzá azon várakozását fűzte, hogy ez iskolák a természetes fejlődés útján végzik el majd azt, amit a közigazgatás parancsszavával elérni nem lehetett, nevezetesen a szétszórt tanyatelepnek egy-egy központi mag köré való tömörítését.

A tanyai iskolák építése valóban megindult, de a tanyai telepek községi tömörítése még ma is megoldatlan probléma. Kétségtelen-ellenben, hogy az azóta eltelt háromnegyed század alatt az alföldi tanyarendszer előre nem sejtett hatalmas felvirágzást ért el. Része van e nagy fejlődésben a tanyai közoktatás és közművelődésügy megszerzésének is, ami a kitűzött céllal, a községi tömörítéssel egyelőre éppen ellentétes irányban hatott, mikor a tanyai életszínvonal emelésével alátámasztotta a tanyai települést. A rendszer felvirágzását s a tanyák és a tanyai lakosok ugrásszerű szaporodását azonban elsősorban a múlt század második felének messzeható gazdasági és társadalmi fejleményei vonták maguk után.

E fejlemények között sorrendben is első helyen kell említenünk a szabad földbirtoktulajdon kialakulását. Az úrbériség megszűnése e tekintetben döntő fordulópontot képez. Debrecenben, ahol úrbéres föld nem volt,⁷²⁾ a földbirtok szabadsága

⁷⁰⁾ Az akciót csupán a két helytartóság területére terjesztették ki. Ez elég is volt, mert a budai és nagyváradi helytartóságok a tanyagazdálkodás által érdekelt egész Alföld területét felöltették.

⁷¹⁾ Gen. Gouv. 14.559—1856. O. L.

⁷²⁾ Magának a városnak a rendiség korában Szováton, Sámsonban és Nyirmártonfalván voltak ugyan úrbéres birtokai, de ezek más közigaz-

1854-ben következett be, mikor a város által 1818-ban polgárai alzálogába bocsátott földeket birtokosaik örökre megváltották.⁷³⁾ Ezzel azok a birtokjogi akadályok, amelyek ha ki nem is zárták, de mindenesetre hátráltatták a tanyarendszer terjedését, elenyésztek. A tulajdonos most már rendelkezési jogot nyervén birtokán, aggodalom nélkül létesíthetett azon bármily nagymérvű befektetéseket.

A szabad földbirtok kialakulását különös jelentőségre pedig éppen az a körülmény emelte, hogy a mezőgazdasági termelésben fellépő világverseny a földtulajdonosokat egyenesen ráutalta a föld intenzív kihasználását elősegítő befektetésekre. A közlekedés tökéletesedése folytán a mezőgazdaság terményeinek értékesítését a korábbi szállítási nehézségek többé nem gátolták. Az adott települési viszonyok között a magyar Alföldön belterjes mezőgazdálkodás eddig is csak tanyaszerű gazdálkodás által volt folytatható, a múlt század második felében ennél belterjesebbé, vált tehát mezőgazdaságunk, annál inkább fellendült és terebélyesedett a tanyarendszer.

Ha a belterjes mezőgazdálkodás térhódítását a debreceni tanyarendszer fejlődése szempontjából vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a belterjesség folyton fokozódó igényeit a majorosrendszer nem tudta kielégíteni. A tanyákon, ahol a század első felében azok állandó lakójaként csupán a majorosokat (tanyánként rendszeren 1—1-et) találjuk, a század második felében részben továbbra is „conventiós” részben „bennkosztos” cselédek kisebb-nagyobb kolóniái lettek állandó otthonra. A gazdának is-többnyire állandó lakóhelyiség áll itt rendelkezésére s ideje jórészt itt is tölti, bár rendszerint a városban is házat tart. A tanyákon az épületek száma szaporodik s az építkezés színvonala is emelkedik. Ez irányban a földbirtok szabad tulajdonának kialakulása is befolyást gyakorol azáltal, hogy módot nyújt a birtokfelhalmozásra, ami meg is indul s a központi gazdasági telepek folytonos terjeszkedését vonja maga után. Így jön létre és terjed el a cselédes tanya, mely — eltekintve az alföldi tanyarendszer körén kívül eső s mindenütt föllelhető nagy uradalmi majoroktól — a közép (100—1000 k. hold) és nagyobb kisbirtokok (50—100 k. hold) tanyáinak tipusa.

gatási korporációhoz tartozván, a debreceni tanyarendszer tárgyalásánál nem jöhetnek szóba.

⁷³⁾ Szűcs István id. m. III. 1032—1034.

A cselédes tanya azonban a majoros rendszer felbomlása után kifejlődött tanyatípusoknak csak egyiké. Debrecenben nem kevésbé jelentős helyet foglal el a *kisbirtok-*, vagyis *kisgazda-tanya*, melyre tulajdonosa, vagy bérlője *állandóan* kiköltözik a városból. Városi otthonát most már feladhatja, mert a városi ház-tartás a földbirtoklási jog gyakorlásának nem képezi többé előfeltételét, de fel is kell adnia, mert a versenyben s az ennek folytán megnehezülő gazdasági helyzetben csak így bír megállani. A tanyán ugyanis családja munkaerejének teljes gazdasági kihasználásával olcsóbban termel, de a helyszínén másrészt fogyasztási igényeit is olcsóbban elégítheti ki. Közben a tanyai élet közigazgatási és kulturális megszervezése is nagy léptekkel haladt előre s ez a körülmény a tanyai életforma emelésével a kitelepülésre szintén hatást gyakorol.

Az a körülmény, hogy egyes vidékeken a cselédes vagy inkább a kisgazda-tanyák vannak-e túlsúlyban, a *birtokmegoszlásnak* igen mély történeti gyökerekből eredő alakulásától függ. Debrecenben a két tanyatípus, mint maga a birtokmegoszlás is, egészséges egyensúlyban van.⁷⁴⁾

A debreceni tanyarendszer fellendülésére s arra, hogy az említett okok folytán a múlt század második felében mily nagy volt a tanyalakók számának szaporodása, a következő — sajnos, hiányos — összevetés nyújt tájékoztatást.

Mezőség:	1833. ⁷⁵⁾	1838. ⁷⁶⁾	1868. ⁷⁷⁾	1910. ⁷⁸⁾	1920. ⁷⁹⁾
Ebes	—	934	504	620	607
Hegyes	—		329	808	745
Ondód	—		1041	2221	2347
Szepes	—		534	638	639
Elep	—	—	1023	969	912
Macs	—	—	382	1058	830
Kösülyszeg	—	—	471	487	524
Pallag	—	—	241	478	804
Álomzug	—	—	90	?	?
Összesen	—	—	4615	7395	7408

⁷⁴⁾ Gazdaságok száma 1895-ben: 1 holdon alul szántóföld nélkül 790, szántófölddel 352, 1—5 holdon: 454, 5—10 h. 211, 10—20 h. 269, 20—50 h. 457, 50—100 h. 274, 100—200 h. 115, 200—500 h. 54, 500—1000 h. 11, 1000 holdon felül 9. Ugyanakkor a birtokmegoszlás kat. hoidakban az előbbi kategóriák szerint: 305, 136, 1086, 1515, 3965, 14.961, 18.769, 15.541, 16.922, 7705, 40.887. (A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája IV. kötet. Táblás kimutatások. 58.)

Erdőség:	1833. ⁷⁵⁾	1838. ⁷⁶⁾	1868. ⁷⁷⁾	1910. ⁷⁸⁾	1920. ⁷⁹⁾
Pac	30	—	—	134	581
Bánk	144	—	—	1148	1348
Fancsika	84	—	—	940	496
Haláp	229	—	—	1017	2413
Nagycsere	129	—	—	1374	1039
Összesen	797	—	—	4700	5877
Összes külső lakosok száma kb.	3.000	—	—	16141	19496

Az 1838. évi összeírás idejéből csak az Ébes, Hegyes, Ondód és Szepes puszták tanyalakóinak közös száma lévén ismeretes, idáig visszamenőleg csak e négy pusztaföld lélekszámát vethetjük össze. Ez úton a lakosság szaporodásáról (t. i. a négy pusztán) a következő képet nyerjük:

1838. év	934 tanyalako
1868. év	2408 „
1910. év	4092 „
1920. év	4358 „

Az itt mutatkozó arány a többi tanyaföldes pusztáknál is iránymutatóul vehető.

A fenti számokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a tanyák tömeges megszállása a földbirtoknak az 1850-es években végbement felszabadítása s a kormány ismeretes ellenakciójának elcsendesülte után *mindjárt* megindult s az 1868. évi népszámlálásig részben már le is folyt. A két utolsó népszámlálás számadatai már azt mutatják, hogy a tanyákra irányuló kitelepülés már *szünőfélben* van.

Ha pedig az elmondottakat összegezzük, a debreceni földművelési tanyarendszernek három fejlődési korszakra tagolódását vehetjük észre. Nevezetesen:

I. *Időszaki telepek* a XVIII. században. A kezdetleges telepek, csak nyáron esetenként a fontos mezői munkák s télen a jószágteleltetés tartamára szolgálnak lakóhelyül és munkatelepül.

II. *Állandó majoros-tanyák* a XIX. század első felében. A gazda alkalmazásában álló majoros állandóan a tanyán lakik. E korszakban a tanyák száma jobbra változatlanul áll.

⁷⁵⁾ Id. helyen. (Jelentések 596—1833. D. L.)

⁷⁶⁾ Id. helyen. (Jelentések 90—1840. D. L.)

⁷⁷⁾ Összeírás Debrecen város levéltárában beosztatlanul.

⁷⁸⁾ Magyar Stat. Közlemények. Új sorozat. 42. kötet. 588—589.

⁷⁹⁾ Magyar Stat. Közlemények. Új sorozat. 69. kötet. 236—238.

III. *Állandó cselédes- és kiscgazda-tanyák* a XIX. század második felében. A tanyarendszer fellendülésének és nagymérvű gyors benépesedésének kora.

Az átmenet az egyes fejlődési fázisokból, mint minden természetes úton végbemenő fejlődésnél, lassú és alig észrevehető.

A tanyarendszer napjainkban a közigazgatási és kulturális központok tervezett s részben már folyamatban is levő kiépítésével történetének új fázisába lépett. A cél most is a régi, a községi tömörítés siettetése. Talán a nehézségek sem kisebbek, mint amilyenek az eddigi kísérletek útjában állottak.

Szabó István